

OSMANLI FETVALARINDA KADINLARIN AYRILIK ELDE ETME YOLU OLARAK ŞARTLI TALÂK (16-18. YÜZYILLAR)*

Muharrem MİDİLLİ**

Öz

Bu makale Osmanlı fetvalarında kadınların boşanma elde etme yolu olarak şartlı talâkı ele almaktadır. Amaç boşama yetkisi bulunmayan ve tefrik hakları son derece sınırlı olan Osmanlı kadınlarının belli aile hukuku sorunlarında şartlı talâkı alternatif bir ayrılık elde etme yolu olarak nasıl kullandığını göstermektir. 16-18. yüzyıllar arasında Anadolu ve Rumeli’de görev yapmış olan Osmanlı müftülerine sorulmuş fetvalar amacın gerçekleştirilmesi açısından önemli veriler içermektedir. Osmanlı aile hukuku kocanın boşama yetkisini karısına devretmesine izin vermektedir. Kocanın boşamayı eşinin belli bir fiiline bağladığı durumlarda (Falan şeyi yaparsan boşsun) şartlı talâk da bir tür yetki devri görünümündedir. Ayrılık elde etmek isteyen bir kadın basitçe şartı getirerek amacına ulaşabilir. Ayrıca şartlı talâk kadının mağdur olmasına sebebiyet veren bazı aile hukuku sorunlarında da işlevseldir. Osmanlı aile hukukunda kocanın gâibliği ve evlilik içi şiddet kadının hukukunu yeterince gözetmeyen sonuçlar doğurmaktadır. Fetvalar her iki durumda da kadınların şartlı talâk yoluyla ayrılık elde edebildiklerini göstermektedir. Hâkim hukuk düzeni (Hanefi mezhebi) kadının nikâh sırasında ileri sürdüğü şartları genellikle bağlayıcı kabul etmemektedir. Ancak Osmanlı kadınları nikâh sırasında ileri sürdükleri şartları şartlı boşama yoluyla bağlayıcı hale getirebilmektedir. Makale bu tespitlere dair Osmanlı müftülerine sorulan meselelerden kanıtlar sunmaktadır. Gerçek hukuk hayatından fetva mecmualarına yansıyan meseleleri temel veri kaynağı olarak kullanan makale bir hukuk tarihi incelemesidir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Aile Hukuku, Fetva, Kadın, Şartlı Boşanma, Hukuki Çözüm.

Conditional Divorce as a Way of Obtaining a Separation for Women in Ottoman Fatwas, 16th-18th Centuries

Abstract

This article discusses conditional divorce as a way for women to obtain a separation in Ottoman fatwas. The purpose of the article is to describe that Ottoman women, who do not have the power to divorce and have very limited legal grounds for separation, use conditional divorce as a

* Bu çalışma TÜBİTAK Kariyer Geliştirme Programı (3501) kapsamında yürüttüğüm 119K818 numaralı proje çalışmalarından üretilmiştir. Destekleri için TÜBİTAK’a teşekkür ederim.

** Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimler Bölümü, ORCID ID: 0000-0002-4502-3447, e-mail: muharrem_midilli@trabzon.edu.tr.

alternative way of obtaining a separation in certain family law issues. The fatwas, which were asked to the Ottoman muftis who served in Anatolia and Rumelia between the 16th and 18th centuries, contain important data from the point of the realization of the purpose. Ottoman family law allows the husband to delegate the power of divorce to his wife. In cases where the husband depend divorce on a certain act of his wife (If you do X, you are divorced), conditional divorce is also a kind of transfer of authority. A woman who wants to obtain a divorce could achieve her goal by simply fulfilling the condition. Besides, conditional divorce is functional as well in some family law issues that cause the woman to become a victim. In Ottoman family law, the absence of the husband and domestic violence have consequences that do not sufficiently observe the law of the woman. In both cases, the fatwas indicate that women could obtain a separation through conditional divorce. The dominant legal system (Hanafi law) generally does not accept the conditions that the woman put forward during the marriage as binding. However, Ottoman women could make these conditions binding by means of conditional divorce. This article presents evidence from the fatwas that were asked to the Ottoman muftis regarding these findings. The article, which uses the issues reflected in the fatwa collections from real legal life as the main data, is a legal history study.

Keywords: Ottoman Family Law, Fatwa, Woman, Conditional Divorce, Legal Solution.

Makalenin Dergiye Ulaştığı Tarih: 20.06.2022; Hakem ve Yayın Kurulu Değerlendirmesinden Geçen Makalenin Yayına Kabul Edildiği Tarih: 20.09.2022

Giriş

Osmanlı aile hukukunun temel sorunları hakkında fikir sahibi olmak için yirminci yüzyılın başlarında çıkarılmış olan Hukuk-i Aile Kararnamesi'ne hızlıca bir göz atmak yeterlidir. Hanefî mezhebinin ya da mezhebin râcih görüşünün dışında kalan içtihatların esas alındığı hemen her bir madde geçmiş Osmanlı asırları boyunca sorun teşkil etmiş konularla ilgilidir. Kararname'nin bu bağlamda düzenlediği kazâî boşanma, ikrah altında evlenme ve boşanma, sarhoşun boşaması, evlilik içi şiddet ve geçimsizlik, kadının nikâh sırasında ileri sürdüğü şartların geçerliliği ve diğerleri Osmanlı aile hukukunun temel sorunlarını anlama hususunda rehberlik etmektedir. Sorunlar ağırlıklı olarak kadının boşanma elde etme yollarının son derece sınırlı olmasından ve tek taraflı, sebepsiz, şahitsiz ve salt belli kelimelerin telaffuz edilmesiyle kullanılabilen boşama yetkisinin suistimal edilmeye açık mahiyetinden neşet etmiştir. Fetva mecmualarının nikâh ve talâk bölümlerinde yer alan meseleleri incelemek zikredilen konular etrafında ciddi aile hukuku sorunları yaşandığını teyit edecektir. Bu makale yirminci yüzyılın başlarında

diğer mezheplerin içtihatlarından istimdat edilmeden önceki uzun Osmanlı aile hukuk tarihi boyunca kadınların söz konusu sorunlarla nasıl başa çıktığını şartlı boşama örneğinde göstermeyi amaçlamaktadır. 16-18. yüzyıllar arasında Anadolu ve Rumeli’de görev yapmış Osmanlı müftülerine sorulmuş olan fetvalar amacın gerçekleştirilmesine hizmet edecek önemli veriler içermektedir. Fetvalar bir yandan ait oldukları zaman ve mekanın aile hukuku sorunlarını betimlerken diğer yandan hâkim hukuk yorumunun sorunları yönetme siyasetine ışık tutmaktadır. Gerçek hukuk hayatında meydana gelmiş ya da gelmesi çok fazla muhtemel olan meselelere dair fetvaları temel veri kaynağı olarak kullanan makale bir hukuk tarihi incelemesidir.¹

Osmanlı/Hanefî aile hukukunda prensip olarak kocaya ait olan boşama yetkisinin doğrudan kullanılması sahih olduğu gibi şarta ta’lik edilmesi de sahihtir. Boşamayı şarta ta’lik etmek onu bir işe ya da bir duruma bağlamak demektir. Böylece boşama hükmü şartın gerçekleşmesine kadar muallakta bırakılmakta ve geciktirilmektedir. Şartın gerçekleşmesiyle ortaya çıkan boşamada kocanın daha önce ta’lik sırasında kullandığı boşama lafzı etkili olmuştur. Hukukun boşama tasarrufu için vazettiği bu söz şartın gerçekleşmesinden sonra hükme ulaşılmasını sağlamıştır. Boşama hükmünün bağlandığı iş ya da duruma şart, şartın gerçekleşmesiyle birlikte oluşan boşama hükmüne ceza denilir. Şart ve ceza unsurlarıyla yemin formunda teşekkül eden ta’lik cümlesi gerçekte bir nevi yemin olarak kabul edilir.² Osmanlı fetva mecmularına yansıyan meseleler şartlı boşamanın toplum hayatının hemen her alanında bir yemin olarak kullanıldığını göstermektedir. Osmanlı/Hanefî aile hukukunun doğrudan çözüm önermekten kaçındığı bazı meselelerin halledilmesi de bu amaçlar arasında yer almaktadır. Şartlı boşama yoluyla halledilmeye çalışılan meseleler genellikle gâib kocanın eşinin medeni durumu, evlilik içi şiddet ve kadının nikâh sırasında ileri sürdüğü şartların geçerliliğiyle ilgilidir. Şartlı boşamanın belirtilen sorunların halledilmesinde oynadığı role sicil kayıtlarında da rastlanmaktadır. Mehmet Akif Aydın özellikle kocalarının ikinci eş almalarını istemeyen kadınların şartlı talâk yolunu kullandığını ve kocaları sözlerinde durmadığında boşanma elde ettiklerini belirtmektedir. Müellif uzun ve/veya tehlikeli bir yolculuğa çıkacak olan kişilerin geri dönmeme ya da dönememe ihtimalini dikkate alarak eşlerini

1 Adadolu veya Rumeli’de görev yapmış Osmanlı müftülerine bizzat sorulmuş olan ya da sorulduğu düşünülen meseleleri ihtiva eden fetva mecmuaları için bk. Şükrü Özen, “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü” *Türkiye Araştırmaları Litertür Dergisi* 3/5 (2005), 254-319.

2 Mevkûfâtî Mehmed Efendi, *Mülteka Tercümesi Mevkûfât* (Dersaâdet: Matbaa-i Osmâniyye, 1312), 1/263; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-i İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1976), 2/232; Kaşif Hamdi Okur, “İslâm Hukukunda Boşama Yemini (Talâka Yemin) Meselesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (2009), 13.

mağdur etmemek için şartlı talâka veya tefvîz-i talâka başvurduğunu ifade etmektedir.³ Şartlı boşama hâkim hukuk yorumunun farkında olduğu muhtemel sorunlar karşısında kullanılmasına izin verdiği yegane yol değildir. Nitekim Osmanlı aile hukukunda kocanın boşama yetkisini karısına devretmesi anlamına gelen tefvîz-i talâkın da benzer bir rol oynadığı gösterilmiştir.⁴ Bu makale bazı yönlerden tefvîz-i talâkı andıran fakat onun gibi boşama yetkisini devretmek değil boşamanın bizzat kendisini belli bir iş ya da duruma ta'lik etmek anlamına gelen şartlı talâkı kadınların boşanma elde etme yolu olarak nasıl kullandığını gösteren Osmanlı fetvalarını analiz etmekte ve Hanefî hukuk öğretisi bağlamında yorumlamaktadır.

1. Osmanlı Kadınlarının Şartlı Talâk Yoluyla Boşanma Elde Etme İmkânı

Osmanlı aile hukukunda kocanın tek taraflı irade beyanıyla karısını boşama yetkisi vardır. Ancak koca boşama yetkisini dilediği zaman karısına devredebilir. Tefvîz-i talâk denilen bu tasarrufla koca aile birliğinin kaderini bir yönüyle karısının irade beyanına terk etmiş olur. Böylece kendisi gibi karısı da evliliğin geleceğinde söz sahibi hâle gelir. Benzer bir durum koca boşamayı karısının belli bir fiiline ya da sözüne ta'lik ettiğinde de görülür. Kocanın karısını haklı ya da haksız davranışlardan men etmek, terbiye etmek, korkutmak veya tehdit etmek üzere sarf ettiği yemin formundaki şartlı boşamalar evliliğinden mutlu olmayan kadınlar için ayrılma fırsatı teşkil eder. Başka bir ifadeyle kocanın boşamayı karısının belli bir fiiline ta'lik etmesi bir tür tefvîz-i talâk işlevi görür ve koca boşama yetkisini karısına devretmiş sayılır. Boşanma elde etmek isteyen kadın boşamanın ta'lik edildiği şartı gerçekleştirmek suretiyle amacına ulaşabilir. Ebussuûd Efendi'ye sorulan (ö. 982/1574) bir meselede anlatılana göre bir kişi hacca giderken karısına, eğer ben gelince[-ye kadar] hamama ve düğüne varırsan ve namahreme görünürsen üç talâk benden boş ol" der, şartları bir kağıda yazar ve evinin duvarına yapıştırıp gider. Koca hacda iken karısı zikredilen şartları işlerse talâk vaki olur mu? Şyhülislâm'ın cevabı olumludur. Ancak cevap kocayı mutlu etmemiş görünmektedir. Zira fetvanın devamında koca boşamayı inkâr ederek şartları sadece kağıda yazdığını, telaffuz etmediğini ve karısını korkutmak için böyle yaptığını söylemekte fakat inkârına itibar edilmemektedir.⁵ Kocanın tembihine

3 Mehmet Akif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 119, 127.

4 Muharrem Midilli, "Gelmezsem İrâdetin Elinde Olsun: Osmanlı Aile Hukukunda Tefvîz-i Talâkın Fetvalara Yansıyan Hükümleri ve Mezhep-içi Çözüm Yolu Olarak İşlevi", *İslâm Tetkikleri Dergisi* 12/1 (2022), 1-27.

5 Çorlulu Sinan b. Ramazan, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Yazma Eserler, 3407), 50b; Fetvanın başka bir versiyonunda kocanın kayınvalidesinin evine gitmemeye boşama yemini ettiği, unutmamak için şartı bir kağıda yazıp duvara yapıştırdığı ve hacca giderken karısını hamama ve düğüne gitmekten ve namahreme görünmekten men edip bunları aynı kağıda not ettiği ifade edilmektedir. Kadın mezkur fiil-

ve açık boşama tehdidine rağmen karısının hamama gitmek, düğüne gitmek ve namahreme görünmek suretiyle şartların üçünü de gerçekleştirmesi mezkur boşama yeminini ayrılma fırsatı olarak değerlendirdiğine işaret eder. Hocazade Esad Efendi'nin (ö. 1034/1625) bir fetvası kocanın yaptığı talâk yemininin evlilik birliğini sonlandırmak isteyen kadınlar tarafından nasıl kullanıldığını göstermesi açısından hayli dikkat çekicidir. Fetvada anlatılana göre bir kişi eşlerine falan yere varıp falan kişinin kızı veya karısıyla konuşurlarsa birinin üç bin ve diğerinin iki bin akçe verip mehirlerinden feragat etmek üzere kendisinden üç talâk boş olmalarını şart eder. Kadınlar bu şart üzerine sükut ederler. Fakat daha sonra o yere gidip kasten “talâk mukarrer olsun” diye belirtilen kadınlarla konuşurlar. Koca neden konuştuklarını sorunca “Senden boş olmak için varıp mükâleme eyledik” derler. Şeyhülislâm bu durumda kadınların boş olduğunu, mehirlerinin düştüğünü ve zikredilen bedeli vermeye mecbur olduklarını ifade eder.⁶ Benzer bir örnek Yenişehirli Abdullah Efendi'ye (ö. 1156/1743) sorulan bir meselede görülür. Koca karısına falan kişinin evine giderse kendisinden üç talâk boş olmasını söylemiştir. Ayrılmak için fırsat kolladığı anlaşılan kadın daha sonra o eve gittiği için şartın meydana geldiğini söylemiş ve kendisinden üç talâk boş oluşunu iddia ederek dava açmıştır. Koca münkir konumundadır. Şeyhülislâm'a göre kadın iddiasını ispat edemezse koca şartın meydana gelmediği hususundaki yeminiyle tasdik edilecektir.⁷ Zira zahire aykırı olarak iddiada bulunan taraf kadın olduğu için ispat yükü onun omuzundadır.

Diğer birçok fetvada kocaların eşlerini sınırlandırmak, tehdit etmek ya da korkutmak amacıyla şartlı boşama tasarrufunda bulunduğu ve bu bağlamda “Bir dahi mezarlığa varırsan benden üç talâk boş ol”, “Eğer evden taşra çıkarırsan benden boş ol”, “Eğer on beş günde bir kerre hamamdan gayrı yere çıkarsan benden üç talâk boş ol”, “Falanın evine varırsan üç talâk boş ol”, “Eğer falan eve dâhil olursan talâk-ı selâse ile mutallaka olasın”, “Eğer falan kelâmı bana söylersen benden bâin talâk ile boş ol”, “Sükût eyle ve illâ boş ol”, “Eğer sabahın esbâbın ile evimden çıkıp gitmezsen benden üç talâk boş ol”, “Benim iznimsiz menzilimden taşra çıkıp komşu menziline varırsan benden boş ol”, “Eğer falan hatunun evine varırsan benden boş ol”, “Eğer kapıdan taşra benim iznim olmadan âriyet esvâb verirsen benden boş ol”, “Min-ba'd sen

leri işlemiş ama hacdan dönen koca bu fiilleri şart etmediğine yemin etmiştir. Ebussuûd Efendi kocanın zikredilen fiilleri şart ettiği sabit olmazsa boşamanın meydana gelmeyeceği görüşündedir. Veli b. Yûsuf (Yegan) el-İskilibî, *Mecmau'l-fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, 151), 78a.

6 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 157), 2/9b; *Fetâvâ-yı Müntehabe* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasıdecizâde, 277), 21b-22a.

7 Yenişehirli Abdullah b. Mehmed, *Behcetü'l-fetâvâ mea'n-nukûl* (İstanbul: Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire, 1266), 93.

kız karındaşının evine varırsan yahut da kız karındaşın benim evime gelip giderse sen benden üç talâk boş ol”, “Şimden sonra namazı kılmayıp özr-i şer’îsiz terk-i salât edersen benden üç talâk boş ol”, “Eğer kına gecesine varır isen bin talâk boş ol” ve “Eğer min-ba’d malımdan benim iznimsiz akçe alırsan benden bâin talâk boş ol” “Benim iznimsiz taşra çıkarsan üç talâk boş ol”, “Eğer benim icâzetim olmadan taşra çıkarsan benden bâin talâk boş ol”, “Sâkin olduğum menzilin kapısından taşra iznimsiz çıkar isen benden üç talâk boş ol”, “Min-ba’d iznimsiz sûka çıkarsan üç kerre benden boş ol, boş ol, boş ol”, “Sâkin olduğun menzilden iznimsiz taşra çıkarsan benden üç talâk boş ol”, “Eğer şu menzile girersen benden üç talâk boş ol” ve “Min-ba’d iznimsiz sokağa çıkarsan benden boş ol, boş ol” gibi ifadeler kullandığı görülmektedir.⁸ Bilinçsiz ve kızgın kocalar bu ifadelerle boşamayı eşlerinin belli bir fiili yap(ma)masına şart ederken muhtemelen kendisine adeta boşama yetkisi verdiğini ve ayrılık elde etmek isteyen eşlerin söz konusu fiili yap(ma)masının yeterli olduğunun farkında olmamışlardır.

2. Osmanlı Kadınlarının Şartlı Talâkla Boşanma Elde Ettiği Bazı Aile Hukuku Sorunları

2.1. Kocanın Gâibliği

Osmanlı toplumunda şartlı boşama kimi durumlarda Hanefî mezhebinin boşama/tefrik yetkisini kadın aleyhine son derece sınırlamış olmasından neşet eden mağduriyetleri gidermek amacıyla kullanılır ya da sonuç itibarıyla bu amaca hizmet eder. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bilhassa Anadolu ve Rumeli’de Hanefî mezhebinin sıkı ve inhisarcı bir şekilde uygulamaya konulduğu bilinmektedir. Bu hukuk siyaseti Hanefî mezhebinin belli konulardaki sınırlılıkları nedeniyle halledilemeyen aile hukuku sorunlarında diğer mezheplerden faydalanma yolunu kapatmıştır. Fetva mecmualarına yansıyan meseleler bu noktada mezhep içi çözüm yolu olarak şartlı boşamanın önemli bir işleve sahip olduğunu göstermektedir. Şartlı Boşamanın mezhebin sınırlılıklarını gidermek üzere kullanıldığı en önemli aile hukuku sorunlarının başında kocanın gâibliği gelmektedir. Osmanlı/Hanefî aile hukukunda kocanın ne gâib olması ne de nafaka temin etmemesi karısı için

8 Sun’ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun’ullah Efendi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, 502), 9a; Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 157), 1/37a-b, 38b, 39, 40; 2/5a, 5b, 8a, 9a, 12a, 12b; *Fetâvâ-yı Mün-tehabe* (Kasidecizâde, 277), 19a, 24b-25a; Zekeriyyâzâde Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, 1116), 38b, 41a, 42a; Boyabâdî Sağır Mehmed Efendi, *Mecmûatü’l-fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1067), 39a; *Mecmûatü’l-fevâid ve’l-fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 914), 55a; Menteşzâde Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm* (İstanbul: Dâr-rü’t-Tibâati’l-Ma’mûre, 1243), 1/238; Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü’l-fetâvâ*, 83, 88, 92; Hasan b. Ali el-Kayserî, *Semhatü’l-Ebrâr fî beyân-i gumûzî’l-esrâr* (İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 126b.

tefrîk sebebi değildir. Kadın kocasının ölümü sabit olmadıkça doksan yaşına gelmesini veya akrânlarının ölümünü beklemelidir.⁹ Nafakası yoksa mahkemeye başvurup kocası adına borçlanmak için karar çıkartmalıdır.¹⁰ Bu çıkmaz karşısında koca ya kendiliğinden ya da karısının veya bir akrabasının talebiyle eğer belli bir süreye kadar dönmezse karısının boş olmasını şart etmektedir. Nitekim bazı fetvalarda sefer, ticaret, hac ya da başka bir nedenle yolculuğa çıkan kocanın “Eğer ben bu seferden bir yıla dek gelmezsem üç talâk boş ol”, “İki yıla dek gelmez isem sen benden boş ol”, “Altı aya değin gelmezsem benden boş ol”, “Bu günden altı ay tamâmına değin gelmezsem altı ay tamâmında zevcem Hind benden bâin talâk boş olsun”, “Altı sene tamâmına dek gelmezsem benden üç talâk boş ol”, “Eğer doksan gün tamâmında gelmezsem benden bâinen boş ol” “Her bâr âhar diyâra gittiğimde altı aydan ziyâde meks edersem benden bâin talâk boş ol”, “Eğer altı ay tamâmına dek gelmezsem bir kimseye var” ve “Eğer ben bir sene tamâmına değin gelmezsem benim hükmümden çıkıp bir gayrı Müslüman’a var” gibi ifadelerle boşamayı şarta bağladığı görülmektedir.¹¹ Kadın boşamanın şarta bağlandığını ve şartın gerçekleştiğini usulüne uygun bir şekilde ispat ettiğinde mahkeme ayrılığa karar verecektir.

Gâib kocaların geride bıraktıkları eşlerin boşamanın şarta bağlandığını ve şartın gerçekleştiğini ispat etme hususunda bazı zorluklar yaşadığı anlaşılmaktadır. Ebussuûd Efendi’ye sorulan bir meselede anlatılana göre bir kişi nikâh sırasında müstakbel karısının “Sen beni koyup gidersen boş olayım mı?” sorusuna “ol” diyerek cevap verir. Nikâhtan sonra dört yıl bırakıp gittiği karısı başka biriyle evlenir. Sekiz yıldan sonra mahalle halkı yeni kocaya, evlenirken karısının eski kocasından boş olduğunu ispat et-

9 Nitekim Sun’ullah Efendi, “Zeyd seferde gâib olup hayat ve memâtı nâ-malûm olsa mev-ti sâbit olmayacak zevcesi Hind zevc-i âhara varmaya ne kadar zaman sabremek gerek” sorusuna “Ol beldede akrânı münkariz olunca [ya kadar] demeği eyser olmakla müteah-hirîn ihtiyar etmişlerdir” şeklinde cevap vermektedir. Sun’ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun’ul-lah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, 502), 5a. Ali Akkirmânî bir fetvasında dört beş yıldır gâib olan ve hayatı ya da ölümü hakkında bilgi bulunmayan koca istishab-ı hâl üzere hayatta sayıldığından dolayı ölümü sabit olmadan veya doksan yıl geçmeden eşinin yeni bir evlilik yapamayacağı belirtilmektedir. Ali Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmânî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, 98), 9a.

10 Süleyman b. Veli el-Ankaravî, *Tercümetü’l-Gurer ve’d-Dürer*, 2. Baskı (İstanbul: Dârü’t-Tibâati’l-Âmire, 1292), 1/299; Damad Abdurrahman Gelibolulu Şeyhîzâde, *Mecma’ü’l-enhur fi şerhi Mülteka’l-ebhur*, nşr. Muhammed Ahmed el-Muhtar (Beirut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2016), 1/288; Mevkûfâtî, *Mülteka Tercümesi*, 1/288.

11 İbnü’l-Edhemî el-Mağnisâvî, *Mecmûa-i Fetâvâ* (İstanbul: Atif Efendi Kütüphanesi, 2835), 62a; Boyabâdî, *Mecmûatü’l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 40b; *Mecmûatü’l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 34a, 52a; Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 157), 1/40a; 2/7b; Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/242; Sey-yid Ahmed - Hafız Mehmed b. Ahmed el-Gedûsî, *Neticetü’l-Fetâva meâ’n-nukûl* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1265), 64; Hasan b. Ali el-Kayserî, *Semhatü’l-Ebrâr* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 123a.

mediği gerekçesiyle şer'an müdahale edebilir mi? Ebussuûd Efendi şartın gerçekleşmiş olması hâlinde mahalle halkının yeni kocaya karışamayacağını ifade eder. Bu surette kadının mahkemede mahalle halkına karşı eski kocasının gâib olduğu, yaşadığına dair her hangi bir bilgi bulunmadığı ve şartın gerçekleştiği hususunda ikame edeceği şahitler dinlenir. Mevcut vaziyet olduğu gibi korunur ve eski koca çıkıp gelmedikçe yeni evliliğe müdahale edilmez.¹² Şeyhülislâm onca zamandan sonra belli ki iddiasını hukuka uygun bir şekilde ispatlamakta zorlanan kadına merhamet göstermektedir. Zekeriyâyâde Yahyâ Efendi'ye (ö. 1053/1644) sorulan bir meseleye göre bir kadın beraberinde başka bir kişi olduğu halde mahkemeye gelir ve hâlen başka bir diyarda olan kocasının giderken altı aya kadar gelmezse bâin talâk boş olmasını şart ettiğini ve yanındaki kişinin mehre kefil olduğunu iddia eder. Kadın altı ay geçmesine rağmen kocası gelmediği için boş olduğunu söyler ve mehrini kefileden ister. Kefil kefaleti doğrudur ama şartın varlığını ve boşamayı kabul etmez. Müstefti kadın şartın varlığını ve şart gereğince kendisinin boş olduğunu adil şahitlerle ispatlar ve dâvaya bakan hâkim kadının boşanmış olduğuna karar verirse kararın şer'an nafiz olup olmayacağını öğrenmek istemektedir. Şeyhülislâm'ın cevabı olumludur.¹³ Bu fetvalar Osmanlı kadınlarının yolculuğa çıkan kocalarının sadece uzun yıllar dönmeleri hâlinde değil, giderken boşamayı bağladıkları şartın meydana geldiği ve boşamanın vaki olduğu hallerde bile bazı ispat zorlukları yaşadığını göstermektedir.

İspat zorluğu yaşamak istemeyen bir kadın için en güvenli yol kocanın şartını mahkemede kayıt altına aldırmasıdır. Hocazâde Esad Efendi'ye sorulan bir meseleye göre uzun bir yolculuğa çıkmak üzere olan koca karısına mahkemede "Eğer doksan gün tamâmında gelmezsem benden bâinen boş ol" der ve hüccet verir. Fetva soran kişi koca gittikten doksan gün geçmesine rağmen dönmezse karısının yeni bir evlilik yapıp yapamayacağını öğrenmek istemektedir. Cevaba göre kadın hâkim tarafından tefrik olunduktan sonra iddetinin bitiminde yeni bir evlilik yapabilir.¹⁴ Görüldüğü üzere şartı mahkemede kayıt altına aldırın kadın ispat ve boşanma konusunda hiçbir zorluk yaşamadı. Şartlı talâk şahitlerle veya hüccetle ispat edilmeden sadece kadının iddiasına dayandığında boşanma kazâen değil diyâneten gerçekleşebilir. Nitekim Hocazâde Esad Efendi'ye sorulan başka bir meselede uzun bir yolculuğa çıkmak üzere olan kocanın karısına "Altı sene tamâmına dek gelmezsem benden üç talâk boş ol" dedikten sonra gerçekten altı sene geçmesine rağmen gelmezse karısının yeni bir evlilik yapıp yapamayacağı öğrenilmek

12 Veli b. Yûsuf, *Mecmau'l-fetâvâ* (Çelebi Abdullah, 151), 81b-82a.

13 *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 52a.

14 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 157), 2/7b.

istenmektedir. Şeyhülislâm kadının iddeti bittikten sonra diyâneten yeni bir evlilik yapabileceğini ama kazâen yapamayacağını ifade etmektedir.¹⁵

Boşamayı belli bir vakte kadar dönmemeye ta'lik etmiş olan koca bir mazeret sebebiyle geç kalırsa boşanma meydana gelir. Nitekim Abdürrahîm Efendi (ö. 1128/1716) yolculuğa çıkmakta olan kocanın "Otuz güne dek gelmezsem avradım boş olsun" deyip gittikten sonra bulunduğu yerde hastalanması ve otuz gün geçtiği hâlde dönmemesi hâlinde şarta binaen karısının boş olacağına fetva verir.¹⁶ Zira şart ademi bir davranış olduğundan dolayı hangi şekilde ihlal edilirse edilsin boşanma meydana gelir.¹⁷ Nitekim koca kendi ihtiyarı olmasa bile otuz güne dek gelmekten aciz kaldığı için boşanma gerçekleşmiştir. Yenişehirli Abdullah Efendi'ye sorulan bir meselede anlatılana göre bir kişi yolculuğa çıkarken karısına, "Altı ay tamâmına dek gelmesem, gâib olursam benden talâk-ı bâin ile boş ol" der ve gidişinden dört ay geçtikten sonra dönerken yolda harbî gayrimüslimler tarafından yakalanır. *Cebren ve kahren* dar-ı harbe götürülüp esir edilir. Şeyhülislâm kocanın belirtilen nedenle altı ay geçmesine rağmen dönmemesi hâlinde karısının kendisinden boş olacağını ifade etmektedir. Hatta bu surette karısı altı ay geçtikten sonra vefat etse ve vefattan birkaç ay sonra esirlikten kurtulup dönse bile mirasçı olamaz.¹⁸ Bu meselede de boşama ademi bir şart olan gelmemeye bağlandığı için kocanın ihtiyarı bulunmasa bile meydana gelmiş kabul edilmektedir.

Kimi durumlarda mahalledeki bazı kişiler veya kadının akrabaları yolculuğa çıkmakta olan kocayı şartlı talâk vermeye zorlar. Muhtemel sebep etraflarında gâib kocaların ardından uzun yıllar beklemek zorunda kalan kadınların çaresizliğini görüp tedbir almak istemeleridir. Yahyâ Efendi'nin bir fetvasında yolculuğa çıkmak isteyen kocaya *bazı cemaatin* falan zamana kadar gelmezse karısı boş olsun mu diye sordukları ve belli ki zorda kalan kocanın istisna hilesini kullanarak olumlu cevap verdiği görülmektedir. Kendisine "Sen bunda falan zaman dek gelmezsen hatunun mutallaka olsun mu" diye sorduklarında kendi duyacağı miktarda "İnşâallah olsun" cevabını vermiştir. Şeyhülislam kocanın tayin edilen zamana kadar geri gelmemesi hâlinde karısının boş olmayacağı kanaatindedir. Fetvanın devamında bazı kişiler kocaya "Biz senin inşâallah dediğin işitmedik" deseler bile kocanın "Salâh-ı hâl üzere olup hâkim tasdîk ederse" yeminiyle tasdik olunacağı ifade edilmektedir.¹⁹ *Netîcetü'l-fetâvâ*'da yer alan bir fetvada yolculuğa çıkacak olan kocaya hısımlarının "Âhar diyârda altı ay meksedersem (karım) Hind benden boş ol-

15 Hocaşâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 157), 1/40a.

16 Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/241.

17 Bilmen, *Hukuk-i İslâmiyye*, 2/245.

18 Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, 84-85.

19 *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 43a.

sun deyip git” diyerek cevre kâdir olup olmayacakları sorulmaktadır. Cevap olumsuzdur.²⁰ Kadının yakınlarının yolculuğa çıkan kocadan şartlı boşama talebinde bulunmaları daha önce zikredilen nedenlerden dolayı anlaşılabilir bir durumdur. Ancak istedikleri şeyi elde etmek için kocaya zulmetmeleri doğru bulunmamaktadır.

2.2. Evlilik İçi Şiddet

Osmanlı/Hanefî aile hukukunda kocanın karısına uyguladığı fiziki şiddet cezai müeyyideye tabi olmakla birlikte tefrik sebebi değildir. Bu hükmün hâkim olduğu bir hukuk düzeninde kadınlar, özellikle devamlı ve ağır fiziki şiddete maruz kaldıkları hallerde tefrik davası açamayacak ve ciddi mağduriyetler yaşayacaktır. Evlilik içi fiziki şiddet doğrudan tefrik sebebi olmasa bile boşamanın şart edildiği bazı durumlarda dolaylı olarak ayrılığa sebep olabilmektedir. Nitekim pek çok meselede kocanın re’sen ya da kadının talebiyle boşamayı karısına -bir daha- vurmamaya, bıçak çekmemeye vs. şart ettiği ama daha sonra şartına muhalefet ettiği için boşanmanın meydana geldiğine fetva verildiği görülür. Sâdî Çelebi’nin (ö. 945/1539) bir fetvasına göre bir kişi karısına “Eğer benim icâzetimsiz şu ay başına dek evimden dışarı çıkar-san seni darp ederin ve eğer darp edersem sen benden üç talâk boş ol” dedikten sonra zikredilen müddet içinde icazetsiz dışarı çıkan karısını döver. Bu durum karısının dâvası ve adil şahitlerle sabit olunca hâkim üç talâkın vaki olduğuna karar verir ve karar hüccet olunur.²¹ Fetvada anlatılan olayda kadının izinsiz dışarı çıkması kendi başına değil, yeminde ifade edildiği üzere kocanın dövmesiyle birleştiğinde boşamaya neden olmuştur. Ebussuûd Efendi bir fetvasında bâin boşamayı karısına bıçak çekmeme ve vurmama şartına bağlayan kocanın daha sonra şartına muhalefet etmesi hâlinde boşamanın meydana geleceğini ifade eder.²² Şeyhülislam’ın bir mecmuaya yapıştirilmiş başka bir fetvasında anlatılana göre bir koca karısını dövmek ve sövmek suretiyle incitecek olursa üç talâk boş olmasını şart eder. Daha sonra karısı kocasının kendisinin dövdüğünü söyleyerek dava açar. Şahitler kocanın “Dövmedigim amma çekip yıkıp yere urdum” dediğine tanıklık ederse kadın şer’an boş olur mu? Cevapta şahitlerin adil olması hâlinde boşamanın meydana geleceği ifade edilmektedir.²³ Yahyâ Efendi’nin bir fetvasına göre evlendirmeye vekil kılınmış olan bir kişi müvekkile “Senin avrat ile zindegânın yoktur, mukaddemâ tatlîk ettiğin avradını bî-günah darp eder idin, -bu kadını- dahi bi-gayrı hak darp edersin” diyerek endişe edince müvekkil evlendikten sonra

20 Seyyid Ahmed - Hafız Mehmed el-Gedûsî, *Netîcetü'l-Fetâva*, 61.

21 Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 40a.

22 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1028), 48a.

23 *Fetvâ Mecmûası* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2867), 42a.

karısını günahsız yere döverse kendisinden üç talâk boş olmasını şart eder. Şeyhülislâm nikâhtan sonra kocanın karısını günahsız yere dövmesi hâlinde şarta binaen boşamanın gerçekleşeceğini ifade etmektedir.²⁴ Kadın üç talâkla boş olduğu için evlilik birliği kesin bir şekilde sona ermiştir. Aklîselim sahibi bir kadın böyle şiddet uygulayan bir koca uğruna hülleye katlanmayacaktır. Abdürrahîm Efendi bir daha karısını dövmemeye talâk üzerine yemin eden kişinin daha sonra karısını saçından tutup başını duvara vurması ve boğazını sıkması hâlinde boşamanın meydana geleceğine fetva verir.²⁵ Yine kocanın döverse kendisinden boş olmasını şart ettiği karısını namaz kılmadığı için darp etmesi hâlinde boşamanın vaki olacağını ifade eder.²⁶ Bütün bu fetvalarda evlilik içi fiziki şiddete uğrayan Osmanlı kadınlarının hâkim mezhebin hükümleri gereği tefrik dâvası açamasa bile şartlı talâk yoluyla ayrılık elde edebildiği görülmektedir.

Evlilik içi fiziki şiddete karşı kocadan şartlı talâk elde etmiş olan kadınlar için iki zorluk vardır. Bunlardan birincisi şartlı boşamanın kocadan sadır olduğunu ispat hususunda yaşanan zorluktur. Koca şartlı boşamayı ikrar etmedikçe ya da kadın beyyine/şahit getirmediği mahkeme boşamaya hükmetmeyecektir. Ebussuûd Efendi'ye sorulan bir meselede anlatına göre bir koca şiddetli bir şekilde dövdüğü karısı evi terk edince "Gel gitme eğer seni bir dahi darp edersem benden üç talâk boş ol" der. İki kişi kocanın böyle dediğini işitmiştir. Koca daha sonra karısını tekrar dövdüğü takdirde bu kişilerin şahitlikleri dinlenir mi? Şeyhülislam cevaben kocanın şahsını görmeden duvar ardından tahammül-i şehadetin caiz olmadığını ifade etmektedir.²⁷ Belli ki kadın şartlı talâkı ispat edemediği için boşanma elde edemeyecektir. Yahyâ Efendi'ye sorulan bir meselede bir kadının kocasını "Sen falan zamanda beni darp etmemeye talâk-ı selâseyi şart edip ba'dehu beni darp etmekle ben senden talâk-ı selâse ile mutallakayım" diyerek dava ettiği fakat kocanın boşamayı inkâr ettiği görülmektedir. İki kişi kocanın aleyhine şahitlik etmiş, hâkim şahitliği kabul edip üç talâkın meydana geldiğine hükmetmiş ve kadını teftik etmiştir. Ancak şahitlerden biri daha sonra yalan şahitlik yaptığını söylemiş ve diğerinin de adil olmadığı anlaşılmıştır. Müstefti bu durumda önceki hükmün feshedilip kocanın eski karısıyla *ezvac muamelesi* yapıp yapamayacağını öğrenmek istemektedir. Cevap olumsuzdur.²⁸ Her ne kadar hâkim önceki kararını feshetmemiş olsa da kadının şartlı boşamayı ispat etme hususunda zorluk yaşadığı açıktır. Kadınlar şartlı talâkın kocadan sadır olduğunu ispat ettikten sonra boşanma elde etmek için şartın meydana geldiğini de ispat et-

24 *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 56a.

25 Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/253.

26 Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/253.

27 *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 43b.

28 Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (Serez, 1116), 32a.

mek zorundadırlar. Zira koca şartlı talâk verdiğini ikrar etse bile şartın meydana geldiğini inkâr edebilir. Hocasâde Esad Efendi'ye sorulan bir meseleye göre koca "Eğer bir dahi zevcem Hind'i darp edersem benden üç talâk boş olsun" diye şart eder. Daha sonra karısı "Beni darp etti" diyerek dava açar fakat koca iddiayı inkâr eder. Kadın kocanın darbını ispat edemediği durumda boş olur mu? Şeyhülislam cevaben kocanın yemin etmesi hâlinde boşamanın kazâen meydana gelmeyeceği görüşündedir. Ancak darp gerçekten vaki ise kadın diyâneten üç talâk boş olur. Bundan sonra kadının mümkün olan bütün yolları kullanıp kendini kocadan sakınması gerekir.²⁹ Fetvada fiziki şiddete bağlı boşanma elde etmiş olan kadının şarta muhalefeti ispatlayamadığı için çok daha kötü bir duruma düştüğü görülmektedir. Diyâneten sona ermiş fakat kazâen devam eden bir evlilikte âdeta mahsur kalmıştır.

Osmanlı/Hanefî hukukunun evlilik içinde bazı sebeplerle kocaya tazir hakkı vermiş olması kurulan şartlı boşama cümlelerine ve hükümlerine yansımıştır. Ebussuûd Efendi, kocanın "hilâf-ı şer' döverse" üç talâk boş olsun dediği karısını daha sonra yatağına gelmediği, süslenmeyi terk ettiği ya da mahreme görüldüğü için dövmesi halinde -eğer yatağa gelmesini veya süslenmesini emretmişse- talâk meydana gelmeyeceği görüşündedir.³⁰ Hocasâde Esad Efendi'ye sorulan bir meselede karısına "Seni bi-gayri hak darb edersem benden üç talâk boş ol" diyen kocanın daha sonra karısını komşusuna ödünç ekmek verdiği gerekçesiyle dövmesi hâlinde boşamanın vaki olup olmayacağı öğrenilmek istenmektedir. Şeyhülislâm cevabında "Bi-gayri hak ise olur" ifadesini kullanarak kesin bir yargıda bulunmaktan kaçınmaktadır.³¹ Hâkim hukuk sisteminde kocaya karısının şer'e ve evlilik hukukuna aykırı davranışlarını tazir türünden uygun araçlarla önleme ve nikâhla malik olduğu tasarruf hakkını uygun şekilde kullanma hususunda yetki verilmiştir.³² Minkârîzâde Yahyâ Efendi'ye (ö. 1088/1677) sorulan bir meselede anlatılana göre bir kadın kocasına "Beni suçsuz döversin" diyerek üzüntüsünü gösterince kocası "Seni ba'de'l-yevm döversem benden boş ol" der ama daha sonra namaz kılmadığı için yine döver. Şeyhülislam bu durumda boşamanın meydana gelmeyeceği görüşündedir. Zira nükulde de zikredildiği üzere boşamanın ta'lik edildiği dövme fiili kadının ifadesinin delaletiyle haksız yere

29 Hocasâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 157), 1/34b-35a.

30 Çorlulu Sinan, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Yazma Eserler, 3407), 53a; Veli b. Yûsuf, *Mecmau'l-fetâvâ* (Çelebi Abdullah, 151), 81b.

31 Hocasâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 157), 2/7a.

32 Muharrem Midilli, "Osmanlı Toplumunda Evlilik İçi Şiddetin Fetvalara Yansıyan Suretleri ve Müftülerin Lazım Gördüğü Müeyyideler", *İslam Hukuku Araştırmaları* 38 (2021), 136-138.

olmakla kayıtlanmıştır.³³ Hanefî hukuk yorumu kocanın karısını namaz kılmadığı için dövmesini haksızlık olarak görmemektedir. Bazı mecmularda yer alan bir fetvaya göre kocanın “Eğer seni bi-gayr-ı hak darp esersem boş ol” dediği karısını daha sonra kendisine haram(î)kâr ve benzeri sözlerle küfretmesi üzerine döverse boşamanın meydana gelmeyeceği ifade edilir.³⁴ Zira evlilik içinde kocaya karısının kendisine yönelik tazir gerektiren hakaretlerini cezalandırma hakkı tanındığı için dövme haksız kabul edilmez. Yine mehri muacceli verilmiş olan bir kadının izinsiz olarak aile konutundan çıkması üzerine kocası tarafından dövülmesi daha önce suçsuz yere dövme şartına ta’lik edilmiş boşamanın meydana gelmesine sebep olmaz.³⁵ Hâkim hukuk anlayışı evlilik içinde kadının izinsiz evden çıkmasını kocaya tazir kapsamında önleme hakkı veren bir kabahat olarak değerlendirmektedir.

Kocanın daima içki içip sarhoş olması da evlilik içi şiddet kapsamında değerlendirilebilir. Osmanlı hukuk düzeninde kadın kocasının daima içki içip sarhoş olması sebebiyle tefrik davası açamazsa bile şartlı talâk yoluyla boşanma elde edebilir. Mecmualarda yer alan pek çok fetvada kocanın (bir daha) şarap/arak içerse karısının (üç talâk) boş olmasını şart ettiği görülür.³⁶ Kişilerin bu tür şartların en azından bir kısmını eşlerinin telkiniyle yaptığı tahmin edilebilir. Abdürrahîm Efendi’nin bir fetvasına göre bir kişi karısını kendi vilâyetinden İstanbul’a götürmek istediğinde karısı eğer İstanbul’da şarap içerse gitmeyeceğini söyler. Bunun üzerine koca eğer orada şarap içerse kendisinden boş olmasına yemin eder. Daha sonra birlikte İstanbul’a giderler ve koca şarap içince yemin gereğince karısı boş olur.³⁷ Bazen kocanın şarap içmemesi şartı veli ya da başka bir kişi tarafından talep edilmektedir. Bir mecmuada bulunan yapıştırma bir fetvada bir kadının kızını şarap içmemesi şartıyla nikâhlamak istediği kişi şarap içmemek üzerine boşama yemini etmekte ve nikâhtan sonra şarap içtiği için karısı boş sayılmaktadır.³⁸ Ebus-

33 Minkârîzâde Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, 0854), 127a.

34 Seyyid Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye mea’n-nukûl* (İstanbul: Dârü’t-Tıbâati’l-Âmire, 1266), 84; Seyyid Ahmed - Hafız Mehmed el-Gedûsî, *Netîcetü’l-Fetâva*, 68.

35 Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, 88; Seyyid Ahmed - Hafız Mehmed el-Gedûsî, *Netîcetü’l-Fetâva*, 74.

36 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, 1028), 50a-b, 51a, 54b, 63b, 64a; Hoca Sâdeddin Efendi, *Fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 2728), 5a; Sun’ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun’ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, 502), 9a, 10a, 12b; Hoca-zâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 157), 1/36a, 36b; *Fetâvâ-yı Müntehabe* (Kasidecizâde, 277), 20b, 21a; Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (Serez, 1116), 35b, 39a, 40b, 41a; Boyabâdi, *Mecmûatü’l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 39a; Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde* (Yazma Eserler, 0854), 125a; Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, 89; Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/246, 247, Yenışehirli Abdullah Efendi, *Behcetü’l-fetâvâ*, 93, 93-94.

37 Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/246.

38 *Fetâvâ-yı Yapıştırma* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2419), 40a.

suûd Efendi bir kimse tarafından “Min-ba’d şürb-i hamr edersen avradın boş olsun mu” diye yemin teklif edilen kişinin olsun dedikten sonra şarap içmesi hâlinde karısının boş olacağına fetva vermektedir.³⁹ Şeyhülislâm başka bir fetvada mahalle halkının “Min-ba’d şürb-i hamr edersen zevcin Hind üç talâk boş olsun mu” sorusuna olsun diye cevap veren kişinin daha sonra şarap içmesi hâlinde karısının üç talâk boş olacağını belirtmektedir.⁴⁰ Bazı durumlarda içki içme suçunun ispatının güçlülere neden olduğu ve boşamaya hükmedilemediği anlaşılmaktadır. Ebussuûd Efendi’ye sorulan bir meselede anlatılana göre bir kişi “Eğer şürb-i hamr edersem avradım üç talâk boş olsun” dedikten sonra asesler tarafından yakalanıp mahkemeye iletilir ve iki kişi ağzının şarap koktuğuna şahitlik eder. Bu kişilerin “Râiha-i hamr-dır” demeleriyle boşamaya hükmedilmeyeceği kanaatinde olan Şeyhülislam meselenin büyük bir ihtiyatla ele alınması gerektiğini söyler ve adil ya da facir iki kişinin içki içildiğine şahitlik etmesi durumunda tefrikin gerekli olacağını hatırlatır.⁴¹ Kısaca Osmanlı hukuk sisteminde kocanın içki içmesi ve sarhoşluğu kadın için kendi başına olmasa bile şartlı boşama yoluyla ayrılık sebebi olabilmektedir.

2.3. Kadının Nikâh Sırasında İleri Sürdüğü Şartların Bağlayıcılığı

Osmanlı aile hukukunda nikâh akdi sırasında akde, akdin gereğine, örfe ya da şer’an izin verilmiş hususlara aykırı olarak taraflardan birine menfaat sağlamak üzere ileri sürülen şartlar fâsid ama akit sahih kabul edilir. Bu nedenle kadınların nikâh sırasında ileri sürdüğü şartları boşanma şartı üzerinden bağlayıcı hâle getirmesi gerekmektedir. Ebussuûd Efendi karısını darp etmemek veya üzerine evlenmemek şartıyla nikâhlayan bir kişinin nikâhtan sonra karısını darp etmekle veya üzerine evlenmekle şer’an boş olup olmayacağını soran kişiye “Eğer döverse veya üzerine evlense boş olmak üzerine nikâhlandı ise olur” cevabını verir.⁴² Boşanma şartına bağlanmayan bir şart fâsid kabul edildiği için ihlal edildiğinde kendi başına boşama meydana getirmez. Şartın kendi başına değil boşama üzerinden ileri sürüldüğünde ayrılık meydana getireceği Yahyâ Efendi’nin bir fetvasında da ifade edilir. Müstefti bir kimsenin bir kadını dövmek, üzerine cariyeye tutmamak ve harama taarruz etmemek üzere nikâhlanması halinde mezkur şartlar muteber olup dikkate alınmadıklarında boşama meydana gelir mi diye sorar. Cevap şöyledir: “Eğer darp ederse ya üzerine cariyeye tutarsa yahut harama taarruz ederse boş olmak üzere nikâhlandı ise olur”.⁴³ Böylece Hanefî mezhebinde kendi ba-

39 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, 1028), 51a.

40 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, 1028), 63b.

41 Veli b. Yûsuf, *Mecmau’l-fetâvâ* (Çelebi Abdullah, 151), 81b; Çorlulu Sinan, *Mecmûatü’l-fetâvâ* (Yazma Eserler, 3407), 53b.

42 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, 1028), 27b-28a.

43 Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (Serez, 1116), 18b.

şına fâsid kabul edilen şartlar boşamaya bağlanmak suretiyle bağlayıcı hâle getirilmektedir.

Bağlayıcılık için kadının nikâh sırasında ileri sürdüğü şartları boşamaya bağlaması gereklidir fakat yeterli değildir. Ayrıca icabın önce kadın tarafından yapılması ve kocanın zikredilen şart üzere kabulde bulunması gerekir. Ebussuûd Efendi nikâh sırasında ileri sürülen şartı fâsid olarak değerlendirdiği bir fetvasında bu hususların altını çizer. Müsteftinin yönelttiği soru şudur: Bir baba küçük kızını bir kişiye kendi evinde yaşamaları şartıyla nikâhladıktan sonra o kişi kızı başka bir eve alıp gidebilir mi? Şeyhülislam'ın cevabına göre nikâhın mezkur şart üzere kıyılmış olması halinde nikâh sahih ve şart fâsiddir. Şarta riayet gerekli olmadığından koca karısını alıp başka bir eve gidebilir. Fakat nikâh kızın başka bir eve götürülmesi halinde üç talâk boş olması şartıyla kıyılmış, akit sırasında şartı içeren icap kız tarafından olmuş ve koca mezkur şart üzere kabulde bulunmuşsa kızı alıp başka bir eve gidemez; giderse üç talâk boşama vaki olur.⁴⁴ Ebussuûd Efendi bir kadının üzerine cariye alınmaması ya da yeni bir evlilik yapılmaması şartıyla nikâha razı olduğu anlatılan başka bir meselede mezkur şartın geçerli olması için yine icabın kadın tarafından yapılmış olmasını lazım görür.⁴⁵ Aynı şekilde Yahyâ Efendi kadını dövmemek, üzerine cariye tutmamak ve harama taarruz etmemenin boşamaya bağlandığı durumda boşamanın gerçekleşmesi için ayrıca icabın kadın tarafından yapılmış olmasını da gerekli görür.⁴⁶ Şeyhülislamların icabın önce kadın tarafından yapılmasını gerekli görme sebebi şudur: Önce kadın tarafından yapılan icabı kabul eden koca nikâhı ve şartı kabul etmiş sayılır ve tasarruf evlilik tamamlandıktan sonra gerçekleşmiş olur. Önce koca icapta bulunsaydı nikâh/mülkiyet kadının kabulüyle tamam olacağı için nikâhtan önce henüz malik olmadığı yetki hakkında tasarrufta bulunmuş olacak ve nikâh sahih olsa bile şart geçersiz sayılacaktı.⁴⁷ Bununla birlikte aşağıda görüleceği üzere nikâh sırasında ileri sürülen şartlar şartlı boşama suretinde ifade edilirse icabın önce kadın tarafından yapılması gerekmez. Zira şartlı boşama bir tür yemin olduğu için nikâha izafe edildiğinde de muteberdir.

Müftülere sorulan meseleler kadınların şartlı boşama talep ettikleri hususlar arasında tek eşliliğin önemli bir yeri olduğunu göstermektedir. Kadınlar nikâh sırasında kocalarından eğer kendileri üzerine başka bir kadınla evlenirlerse boş olmaları şartını talep ederler. Nikâh sırasında erkek kadının

44 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, 1028), 28a.

45 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehid Ali Paşa, 1028), 34b-35a.

46 Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (Serez, 1116), 19a, 31b.

47 Bilmen, *Hukuk-i İslâmîyye*, 2/38-39; Ahmed b. Muhammed Mustafa Ebû Zehre, *el-Ahvâlü's-Şahsiyye* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1957), 327.

şartlı boşama talebine genellikle olumlu cevap verecektir. Fakat nikâhtan sonra kocayı şartlı boşama yoluyla cariye ya da yeni bir eş almaktan men etmek o kadar kolay değildir. Kadının kocasını intiharla tehdit etmesi bile beklenen etkiyi oluşturmayabilir.⁴⁸ Öte yandan pek çok koca hukukun kendisine tanıdığı çok eşlilik hakkını re'sen ortadan kaldırmak ya da sınırlamak istemez; bu nedenle şartlı talâk kadın tarafından talep edilmelidir. Yahyâ Efendi'ye sorulan bir meselede bir kişinin evlenmek istediğini kadının "Sen beni tezevvücden sonra üzerime tezevvücden havf ederin" demesi üzerine "Seni tezevvücden sonra üzerine tezevvüc edersem aldığım ve alacağım üç talâk boş olsun" şeklinde şart ettiği görülür. Şeyhülislâm'a göre bu kişi nikâhtan sonra yeni bir evlilik yapması halinde eski ve yeni karısı boş olacaktır.⁴⁹ Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi (ö. 1068/1658), Minkârîzâde, Çatalcalı Ali Efendi (ö. 1103/1692) ve diğer bazı müftüler karısının "Benim üzerime evlenirsin" şeklinde endişe etmesi üzerine "Senin üzerine her kimi tezevvüc edersem boş olsun" şeklinde yemin ettikten sonra yeni bir evlilik yaparsa boşamanın meydana geleceğini belirtirler.⁵⁰ Abdürrahîm Efendi koca karısının "Üzerime tezevvüc edersen ve beni âhar diyara götürürsen senden üç talâk boş olayım mı" şeklindeki icabına olumlu cevap verdikten sonra kendisini başka bir şehre götürmez fakat üzerine yeni bir evlilik yaparsa üç talâk boşamanın meydana geleceğini ifade eder.⁵¹ Şeyhülislam'ın zikrettiği başka bir meselede anlatılana göre bir kişi karısını boşadıktan sonra yeni bir evlilik yapmak ister. Fakat evlenmek istediği kadın eski karısını kendisine kuma getirirse kendisine varmayacağını belirtir. Bunun üzerine evlendikten sonra eğer eski karısını nikâhlarsa alıp alacağını boş olması üzerine yemin eder. Şeyhülislam yeminden ve evlilikten sonra bu kişinin eski karısını nikâhlaması hâlinde her iki kadının da boş olacağı görüşündedir.⁵² Diğer birçok fetvada kocanın re'sen ya da karısının talebi üzerine "Hind'in üzerine avrat alırsam Hind benden boş olsun", "Eğer senin üzerine tezevvüc edersem sen ve aldı-

48 "Mes'ele: Zeyd zevcesi Hind üzerine evlenmek istedikde yahut câriye tutmak diledikde zevcesi Hind 'Kenduyi katl ederim' deyip vâkıa ityânı dahi maznûn olıcak mümteni olmak lâzım gelir mi? el-Cevâb: Gelmez zira meşrûdur lakin esirgeyip imtinâ ederse müsâb olur". *Kitâb-ı Fetâvâ's-Sîvâsiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 487), 172a.

49 *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 44b (mükerrer).

50 Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Fetâvâ-yı Karaçelebizâde* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1048), 17b; Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde* (Yazma Eserler, 0854), 116b; Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1311), 88; Mehmed Karahisârî, *Fetâvâ-yı Karahisârî* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 924), 29b; Hasan b. Ali el-Kayserî, *Semhatü'l-Ebrâr* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 120a.

51 Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/248. Fetvanın başka bir versiyonunda şartlı boşamanın -muhtemelen yine kadının talebiyle- re'sen koca tarafından yapıldığı görülmektedir. Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde* (Yazma Eserler, 0854), 126b.

52 Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/248.

ğım üçer talâk boş olsun”, “Sen sağ iken üstüne avrat alırsam alacağım üç talâk boş olsun”, “Eğer senin üzerine avrat alırsam alıp alacağım benden üç talâk boş olsun”, “Eğer senin üzerine âhar avrat tezevvüç edersem alıp alacağım boş olsun”, “Eğer senin üzerine âhar hatun tezevvüç edersem ikiniz dahi benden talâk-ı bâin ile boş olamaz”, “Senin üzerine her kimi tezevvüç edersem boş olsun”, “Üzerine evlenirsem alacağım boş olsun”, “Üzerine tezevvüç edersem alıp alacağım boş olsun”, “Zevcem Hind’in in üzerine tezevvüç edersem talâk-ı selâse üzerime olsun”, “Eğer senin üzerine gayrı avrat alırsam benden üç talâk boş ol”, “Sen hayatta oldukça bir dahi tezevvüç edersem alıp alacağım boş olsun”, “Üzerine her kimi tezevvüç edersem üç talâk boş olsun” ve “Sen benim taht-ı nikâhımda iken eğer senin üzerine tezevvüç edersem benden boş [ol]” gibi ifadeler kullandığı görülmektedir.⁵³

Osmanlı kadınları şartlı talâk yoluyla bazen kocanın kendi üzerine sadece evlenmesini değil, cariye edinmesini de önlemek ister. Nitekim fetvalarda “Eğer ben câriye alıp getirirsem veya kimesneye aldırırsam sen benden bâin talâk boş ol”, “Senin üzerine câriye alıp vat edersem ve eğer hürre nikâh olunursam sen benden talâk-ı selâse ile tatlık ol” ve “Mademki taht-ı nikâhımdasın üzerine tezevvüç yahut teserri edersem benden boş ol” gibi şartlı boşama cümlelerine rastlanır.⁵⁴ Bazı fetvalarda kocanın sadece odalık cariye edinmeme veya mevcut cariyesiyle cinsel ilişki yaşamama üzerine şartlı boşamada bulunduğu görülür.⁵⁵ Kimi zaman koca eşinin üzerine evlenmemeye ve cariye tutmamaya kayınpederi tarafından şartlı talâk verilir.⁵⁶ Osmanlı aile hukukunda koca cariyesiyle cinsel ilişki yaşama hakkına sahiptir. Kadınların nikâh sırasında ya da sonrasında kocalarına ettirdiği boşama yeminiyle bu hakkı pratikte kullanılamaz hale getirmek istediği açıktır. Bu fetvalar Osmanlı kadınlarının takyidi şartların muteber görülmediği mevcut hukuk düzeninde boşama yemine benzer bir işlev yüklediklerini göstermektedir.

53 İbnü'l-Edhemî, *Mecmûa-i Fetâvâ* (Atıf Efendi Kütüphanesi, 2835), 58a; Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 39b; *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 44b (mükerrer), 45a (mükerrer); Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 157), 1/40a; 2/9a; Karaçelebizâde, *Fetâvâ-yı Karaçelebizâde* (Şehid Ali Paşa, 1048), 17b; Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 87, 87-88; Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/246-247; Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, 90. Hasan b. Ali el-Kayserî, *Semhatü'l-Ebrâr* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 122b.

54 İbnü'l-Edhemî, *Mecmûa-i Fetâvâ* (Atıf Efendi Kütüphanesi, 2835), 58a; Mehmed b. Bistâm el-Hoşâbî el-Hüseynî el-Vânî, *Fetâvâ-yı Bistâmî* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 989), 78a; Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, 92.

55 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 157), 1/32b; *Fetâvâ-yı Müntehabe* (Kasidecizâde, 277), 18b; Mehmed b. Bistâm el-Vânî, *Fetâvâ-yı Bistâmî* (Nadir Eserler-Türkçe, 989), 71a; Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde* (Yazma Eserler, 0854), 72a; Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/247, 248, 249.

56 *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 44a (mükerrer); *Fetvâ Mecmûası* (Şehid Ali Paşa, 2867), 8b-9a.

Sonuç

Osmanlı/Hanefî aile hukukunun başlıca sorunları kadının boşanma elde etme yollarının son derece sınırlı olması ve sözlü, şahitsiz ve tek taraflı olarak kullanılabilen boşama yetkisinin suistimal edilmeye açık mahiyetiyle ilgilidir. Yirminci yüzyılın başlarında diğer mezheplerden alınan içtihatların kanunlaştırılmasıyla kadınların ayrılık elde etme yolları artırılmıştır. Bununla birlikte hukuk geleneğinde kadının boşanma elde etmesine imkân veren bazı yolların asırlardan beri işler halde olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim prensip olarak kocaya ait olan boşama yetkisi re'sen ya da talep hâlinde kadına devredilebilir. Tefvîz-i talâk denilen bu tasarruf gerektiğinde kadının da boşama yetkisini kullanmasına imkân verir. Boşama tasarrufu kadının belli bir söz ya da fiiline ta'lik edildiğinde de benzer bir devir işlemi yapılmış olur. Boşanma elde etmek isteyen kadın sadece şartı gerçekleştirmek suretiyle amacına ulaşabilir. Şartın gerçekleşmesiyle ortaya çıkan boşamada teorik olarak kocanın ta'lik sırasında kullandığı lafız etkili olsa da kadın pratikte arzuladığı boşamayı elde etmiş olur. Gerçekte şartlı boşama evlilik birliğini riske atabilen bir tasarruftur. Özellikle üç talâk üzerine yemin formunda bilinçsizce ve gereksiz yere kullanıldığı durumlarda aile birliği için büyük bir tehdit meydana getirir. Şart edilen şeyin kolayca meydana gelebilecek olması ya da hayatın olağan akışı içinde gerçekleşmek zorunda bulunması evlilik birliğini yıkıcı bir tesir gösterir. Bu nedenle kocanın şartlı boşama tasarrufunu eşini sınırlamak, tehdit etmek ya da korkutmak amacıyla keyfi olarak değil hukuken ihtiyaç duyulduğunda gerçekleştirmesi gerekir.

Osmanlı müftülerine sorulan meseleler kadınların şartlı boşama elde etmelerinin bir kısım aile hukuku sorunlarıyla başa çıkmalarında önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Osmanlı/Hanefî aile hukukunda kocanın gâib olması ve uzun yıllar kendisinden haber alınamaması geride kalan eşi için tefrik sebebi değildir. Kurallar kocanın ölümü sabit olmadıkça karısının neredeyse hayatının sonuna kadar nikâhlısı olarak kalmasını gerektirir. Şartlı boşama muhtemel gâiblik durumlarında kadının mağdur olmasını önlemek için bazen bir tedbir ve çözüm yolu olarak kullanılmaktadır. Fetva mecmualarında yer alan çok sayıda mesele yolculuğa çıkmak üzere olan birçok kocanın boşamayı belli bir süreye kadar dönmeme şartına ta'lik ettiğini göstermektedir. Koca ta'lik cümlesinde tayin edilmiş olan vakte kadar dönmediğinde karısı her hangi bir işleme gerek kalmadan boşanmış sayılmaktadır. Yalnız kadının boşanma elde edebilmek için ta'likin varlığını ve şartın gerçekleştiğinin ispat etmesi lazımdır. Osmanlı/Hanefî aile hukukunun kocanın mülkiyetini karısının hukukundan daha fazla gözettiği diğer bazı meselelerde de şartlı boşama işlevseldir. Nitekim evlilik içi şiddet kadının çok fazla mağdur olmasına sebep olsa bile kendi başına tefrik sebebi sayılmaz. Şartlı boşama evlilik

İçerisinde fiziki şiddete maruz kalan kadınlara ayrılık elde etme imkânı verir. Fetvalarda kocanın karısını -bir daha- dövmemeye talâk üzerine yemin etmesine rağmen daha sonra yine dövmesi hâlinde boşamanın vaki olacağı ifade edilir. Evlilik içi şiddetin farklı bir türü olan kocanın devamlı içki içmesi ve sarhoşluğu kendi başına kadına tefrik hakkı vermese bile şartlı boşama yoluyla ayrılığa sebep olabilir. Bir daha içki içmemeye üç talâk üzerine yemin eden koca daha sonra yine içki içerse karısı boş kabul edilir. Şartlı boşama nikâh sırasında kadınların ileri sürdüğü şartlarda da işlevseldir. Osmanlı aile hukuku nikâh akdi sırasında taraflardan birine menfaat sağlayan takyidi şartlar hususunda son derece kısıtlayıcı bir yaklaşıma sahiptir. Bu nedenle kadınların nikâh sırasında ileri sürdüğü şartları boşanma zemininde ileri sürmesi gerekmiştir. Ayrıca kadınlar ileri sürdükleri şartlara bağlayıcılık kazandırmak için karşı taraftan şartlı talâk talep etmiştir. Kocasının nikâhtan sonra kendi üzerine evlenmesinden ya da cariye almasından endişe eden birçok kadının şartlı boşama yoluyla amaçlarına ulaşmak istediği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Abdürrahîm Efendi, Menteşzâde. *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*. İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Ma'mûre, 1243.
- Akkirmânî, Ali. *Fetâvâ-yı Akkirmânî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, 98, 0b-206a.
- Ali Efendi, Çatalcalı. *Fetâvâ-yı Ali Efendi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1311.
- Ankaravî, Süleyman b. Veli. *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*. İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 2. Baskı, 1292.
- Aydın, Mehmet Akif. *Osmanlı Aile Hukuku*. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Baskı, 2017.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-i İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1976.
- Bozanzâde. *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1028, 0b-360a.
- Boyabâdî Sağır Mehmed Efendi. *Mecmûatü'l-fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1067, 0b-481b.
- Ebû Zehre, Ahmed b. Muhammed Mustafa. *el-Ahvâlü's-şahsiyye*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 3. Basım, 1957.
- Esad Efendi, Hocasâde. *Fetâvâ-yı Esad Efendi*. İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 157, 1-2, 273 + 98. (Makalede Şeyhülislâm'ın birinci şeyhülislâmlık dönemine ait fetvalar 1 olarak gösterilmiştir.)
- Esad Efendi, Hocasâde. *Fetâvâ-yı Müntehabe*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde, 277, 1b-184a.
- Fetâvâ-yı Yapışdırma*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2419, 1b-84a.
- Fetvâ Mecmûası*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2867, 1b-85a.
- Hoca Sâdeddin Efendi. *Fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 2728, 0b-112b.
- Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi. *Fetâvâ-yı Karaçelebizâde*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1048, 1b-169b.
- Karahisârî, Mehmed. *Fetâvâ-yı Karahisârî*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 924, 6b-285b.
- Kayserî, Hasan b. Ali. *Semhatü'l-Ebrâr fî beyân-i gumûzi'l-esrâr* (İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 1b-575a.
- Kitâb-ı Fetâva's-Sivâsiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 487, 0b-174b.
- Mecmûatü'l-fevâid ve'l-fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 914, 1b-383a.
- Mevkûfatî, Mehmed. *Mülteka Tercümesi Mevkûfât*. Dersaâdet: Matbaa-i Osmaniyye, 1312.
- Midilli, Muharrem. "Osmanlı Toplumunda Evlilik İçi Şiddetin Fetvalara Yansıyan Suretleri ve Müftülerin Lazım Gördüğü Müeyyideler". *İslam Hukuku Araştırmaları* 38 (2021), 129-159.
- Midilli, Muharrem. "Gelmezsem İrâdetin Elinde Olsun: Osmanlı Aile Hukukunda Tefvîz-i Talâkın Fetvalara Yansıyan Hükümleri ve Mezhep-içi Çözüm Yolu Olarak İşlevi". *İslâm Tetkikleri Dergisi* 12/1 (2022), 1-27.
- Minkârîzâde Yahyâ Efendi. *Fetâvâ-yı Minkârîzâde*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, 0854, 1b-431a.

- Okur, Kaşif Hamdi. "İslâm Hukukunda Boşama Yemini (Talâka Yemin) Meselesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (2009), 5-30.
- Özen, Şükrü. "Osmanlı Dönemi Fevta Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 248-378.
- Seyyid Feyzullah Efendi. *Fetâvâ-yı Feyziyye mea'n-nukûl*. İstanbul: Dârü't-Tıbbâati'l-Âmire, 1266.
- Seyyid Ahmed - Hafız Mehmed b. Ahmed el-Gedûsî. *Netîcetü'l-Fetâva mea'n-nukûl*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1265.
- Sun'ullah Efendi. *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, 502, 1b-76a.
- Şeyhîzâde, Damad Abdurrahman Gelibolulu. *Mecma'ü'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur*. neşr. Muhammed Ahmed el-Muhtar. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2016.
- Vânî, Mehmed b. Bistâm el-Hoşâbî el-Hüseynî. *Fetâvâ-yı Bistâmî*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 989, 0b-264a.
- Veli b. Yûsuf (Yegan) el-İskilibî. *Mecmau'l-fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, 151, 1b-422b.
- Yahyâ Efendi, Zekeriyâyâzâde. *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, 1116, 0b-290b.